

ЕМПІРИКО-СЕНСУАЛІСТИЧНИЙ НАПРЯМОК ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ОСВІТИ

О.О. Дольська

Постановка проблеми. Сучасна система освіти має потребу в новій парадигмі. Імовірно, крапкою відліку в даному твердженні повинне стати пояснення того, що є ~~характерним~~ для сьогодишньої парадигми й із чого вона зростала. *Мета.* Показати, що епістемологічна (емпірико-сенсу-алістична) юнццепція Дж. Локка стала однією із домінуючих ліній у формуванні освіти Нового часу. *Завдання.* Проаналізувати, на якому ґрунті формувалася юнццепція пізнання, що передусь Новому часу, і як вона вплинула на емпіричний погляд пізнання з перевагою чуттєво-споглядальних елементів.

Локк виглядає парадоксальною фігурою для європейської філософії: він став предтечею епохи Просвітництва й у той же час британським ем піризмом. Коріння вчення Локка спираються на номіналізм Середньовіччя, зокрема на погляди Уільяма Оккама. Хоча в своїх міркуваннях Локк і спирався на Декарта, на його вчення про вроджені ідеї, острівний учений висував проти раціоналізму свої аргументи. Раціоналісти вважали, що за умови правильного використання розуму, людина одержує ясні поняття, за допомогою яких вона має надійне пізнання. Однак у суперечках про істинне знання в них не було єдиної думки, що й створювало благодатний ґрунт для «боротьби» з ними. Збагнення поняття не є збагненням чогось реального, тому робити висновки від поняття до існування реальних речей неможливо. Локк, а на той час він жваво цікавився природними дисциплінами, зокрема медицина займала великий обсяг його уваги, спробував з'ясувати, чого може досягти людське пізнання з опорою на поняття й де перебувають границі пізнання.

Але спочатку про передумови юнццепції Локка. У міркуваннях представників Нового часу знову й знову висувалися заперечення проти можливостей метафізики. Корінь цього підходу ми знаходимо вже в суперечці між

Августиним і Абеляром, центральною лінією якої була ситуація суперництва між вченням Платона й Арістотеля. Перший готував ґрунт для Платона й неоплатонізму, а висновки Абеляра щодо універсалій — передбачали успіх філософії Арістотеля. Реалістичне рішення проблеми універсалій Абеляр засуджував саме з опорою на Арістотеля. Оскільки все складається з матерії й форми, неможливо погодити реалізм із справжньою фізикою. До того ж Іоанн Солтерберійський став приймаати факт того, що конкретна реальність не є чистим осягненням розуму. На думку Жільсона, відомого філософа-медиєвіста, саме із цього моменту закладається добрий ґрунт для арісто-телізму томістського тлумачення [1, с. 255].

Для Фоми Аквінського природним обов'язком було раціонально просувати інтерпретацію даних, що висуває віра: це значить підніматися розумом до Одрокнення й опускатися від Нього до розуму. Тому й завдання священної науки бачилося Фома в уточненні, розвитку догматичного вчення й навіть у спробах за допомогою добре підбраних аналогій і доказів показувати, як розум може проникати в таємниці догмату. Така робота відбувається тільки за допомогою розуму, що виходить зі своїх власних принципів, і ці рішення можуть стосуватися питань філософського характеру. Але в рішенні питань Одрокнення, що є посередником і вказує на помилку від імені розуму в питаннях віри, раціональний доказ стає неможливим. Тому Фома говорив про дві теології. У першій реалізуються слова Божі: «Я єсмь сущий», які вселяють віру в Бога, але не вирішують проблем метафізики. Друга теологія — природна теологія, що виробляє розум. Вона є частиною богослов'я, краще сказати її завершенням. Фома як би відкривав два шляхи — для богослов'я й для метафізики. Коли він говорить про фізіологію, медицину, фізику, то він постає як учень Арістотеля, а коли мова йде про походження речей, про їхнє повернення до Творця, він стає ширим богословом. «Він знає вірою, до якої мети направляється, однак рухається лише завдяки ресурсам свого розуму» [1, с. 400].

Суть його юнццепції пізнання зводиться до наступного. Пізнання починається з почуттєвого сприйняття окремих речей. Не завжди загальні поняття, які виводяться з почуттєвих речей, мають незалежний онтологічний статус. Поняття існують у речах, а ми за допомогою мислення розпізнаємо поняття. Але Бог створив і речі (партикулярії), і окремі поняття (універ-салії). Почуттєві сприйняття й мислення виступають у ролі пізнавальних здатностей, але вони мають загальне походження — дані Богом. Тобто Бог певним чином забезпечує відповідність нашого пізнання й зовнішнього світу. Почуттєві форми й раціональні здатності створені так, що ми можемо пізнавати чуттєво-сприйняте й осягати загальні форми. Однак гарантом достовірного знання все ж такі залишається Творець. Через доктрину Фома дав зрозуміти, що якщо розум втрачається в якісь піднесені таємниці, то це приводить до негативних реакцій щодо самої справи, що захищає розум, а сам розум принижується як такий.

Далі про роль Уільяма Оккама, який вихолощує значимості загального поняття (universale). Універсаль не повністю ним заперечується, але розглядається лише як зовнішнє позначення словом (nomen). Оккам здійснює ірраціональну теологію на основі критики схоластичного реалізму. Він стверджує, що сфера людського пізнання має справу з одиничними речами й потребує принципу universale post rem. Таке радикально раціональне допущення приводить його до радикальних містичних висновків: недовідність релігійних догматів з погляду розуму тільки зміцнює віру. І він вирішив вивести суперечку про універсалії з теології та перевести її в рамки епістемології. Він розрізняв два види знання — інтуїтивне, засноване на зовнішнім сприйнятті одиничних речей і його переживанні (notitia intuitiva), і абстрактне знання, яке можна осягати розумом, відволікаючись від одиничних речей (notitia abstractiva). Абстрактне базується й впливає з інтуїтивного. Поза свідомістю існують винятково фізичні партикулярії, а поняття існують тільки в нашій свідомості як ментальні партикулярії. Виводити нові сутності (тобто ментальні партикулярії) без необхідності не треба — от зміст так званої «Бритви Оккама».

Локк, відштовхуючись від знахідок Оккама, зробив спробу розібратися в поясненні нашого знання в термінах чуттєвого досвіду. Він висунув тезу, що все наше знання походить із вражень, одержуваних від органів почуттів, що в людини немає вроджених ідей. Робота «Досвід про людський розум» являє собою аналіз процесу формування ідей і понять на основі чуттєвих вражень. Локк досліджував природу людського мислення, матеріалом якою, на його думку, виступав людський досвід. Саме слово досвід має багато значень. Він розрізняє його як зовнішнє сприйняття (sensation — відчуття) і як внутрішнє сприйняття наших ментальних дій і станів (reflection — рефлексія). Вся безліч речей, про які людина думає й знає, походить із досвіду. Вроджених ідей немає. Такі положення (ідей), як «що є, то є», «неможливо, щоб та ж сама річ була й не була» «...не відбиті в душі від природи, тому що вони невідомі дітям, ідіотам і іншим людям» [2, с. 77]. Тобто все знання ґрунтується на досвіді, що ми одержуємо двома способами: за допомогою чуттєвих органів і в результаті спостережень над тим, що відбувається в нас у розумі. Два джерела: «зовнішні матеріальні речі, як об'єкти відчуттів», і внутрішня діяльність нашого власного розуму, як об'єкт рефлексії, на мою думку, являють собою єдині, звідки беруть початок всі наші ідеї» [2, с. 129]. Таким чином, Локк стверджував наявність двох джерел нашого знання — відчуття самоспостереження.

Фундаментальними елементами нашого знання є прості ідеї (враження), які оформлюються під впливом досвіду сприйняття (запаху троянди, смаку цукру) і вміння засвоєні й комбінувати ці враження за допомогою мозку, тобто придбані ідеї просто активно обробляються розумом. Тому в людей виникає дуже велика розмаїтість складних ідей-уявлень. Він виділяє чотири види знання, у яких співвідносяться між собою ідеї з позицій розходження, ідентичності, співіснування й залежності від чогось, що існує поза розумом. Локк говорить про такі поняття, як Бог, чеснота, обов'язок, субстанція, і підкреслює, що не всі поняття виражають складні ідеї, вони мають потребу в аналізі. Він аналізує поняття субстанції, витримуючи наступну логіку. Прості ідеї з'являються разом у певних сполученнях. Тому ми говоримо, що ці ідеї пов'язані з однієї й тією же річчю, що дає підставу привласнювати їм загальне ім'я. Якщо говоримо про незріле яблуко, то в нас з'являються чуттєві враження про кругле, зелене й кисле. З іншого боку, ми говоримо про незріле яблуко як існуюче, крім окремо сприйманих властивостей, про які можемо мати чуттєві враження, як про щось окреме. Це щось, що певним чином зв'язує всі властивості разом, і називається субстанцією. Так виникає складна ідея-уявлення.

Локка також цікавить питання про характер і межі знання. Найбільш достовірним, на його думку, є знання інтуїтивне. Але існує знання, що доводить — те, в якому відношення між ідеями неможливо осягти інтуїтивно. Знання має певні межі. Тільки в знанні про власне існування й існування Бога ми можемо бути інтуїтивно впевненими. До всього іншого наше знання є чуттєвим, отже, обмеженим. Це дозволяє робити йому висновки, що наука як джерело абсолютно необхідної й ширшої інформації, як в галузі фізичній, так і в галузі духовній, неспроможна. Таким чином, знання обмежується знанням тих відносин, у яких перебувають різні ідеї. Всі спроби Локка побудувати теорію пізнання прямо вказували на емпіричний підхід як домінуючий у методичному плані. Він підкреслював, що, якщо спиратися в знаннях на поняття, то знання будуть не тільки обмеженими, але й проблематичними. А от перевірка знань в емпіричних стандартах, буде успішно просувати знання вперед. Поняття як мовне вираження може просто «обманювати» нас, тому необхідно навіть вести боротьбу проти деяких абстракцій.

Феномен Локка полягав у тому, що він привселюдно як би запрошував вступити з ним у спілкування, в обговорення проблем як епістемологічного, так і філософсько-політичного характеру. Всіма своїми міркуваннями, діями він закладає фундамент нового підходу, який до того часу не використовувався в науці. Це було не те, що незвичайно, це було для того часу просто прогресивно. Імовірно, такий новий погляд на світ з різноманітних позицій, де були порушені проблеми не тільки пізнання, але й проблеми походження суспільства, служили створенню умов для оформлення найбільш авторитетної позиції цього мислителя в рамках європейської культури.

І така ситуація не могла залишитися без уваги з боку представників педагогічної думки. Робота Яна Коменського «Світ чуттєвих речей у малюнках» являє собою в методологічному плані продовження емпірико-сен-суалістичного напрямку, але вже в сфері освіти. Ідея Локка про визнання чуттєвих органів домінуючими джерелами пізнання підводить Коменського до принципу наочності викладання. У передмові до вищезгаданої роботи він прямо вказує на це: «Адже справді ми не можемо не діяти, не говорити розумно, якщо попередньо не зрозуміємо правильно ні того, що потрібно робити, ні того, про що потрібно говорити. У нашому розумі немає нічого такого, чого раніше не було б в органах чуття. Таким чином, старанно вправляючи чуттєве пізнання щодо правильного сприйняття відмінностей, що існують між предметами, ми покладаємо підставу й для всієї мудрості, і для всього мудрого красномовства, і для всіх розумних життєвих дій» [3, с. 25]. Це є основою щодо дидактичного правила про перехід від конкретного до абстрактного. Це й стало методологічним принципом у його шкільних програмах і провідною стратегією всієї європейської системи освіти. Коменський негативно ставився до схоластичної школи. Він був незадоволений, що схоласти вчать словам раніше речей. Природним було бажання запропонувати якісь альтернативний варіант. Метод емпірико-сенсуалістичного підходу Локка виявився вкрай своєчасним і до того ж актуальним для вирішення проблем, що ставив Коменський.

Естафету чеського педагога прийняв швейцарський педагог І.Г. Песталоцці, що також вихідним пунктом пізнання вважав чуттєве, сенсорне сприйняття предметів і явищ реального світу. Він наполягав, що зовнішнє споглядання дає поштовх і надає рух внутрішнім силам самої свідомості, а в процесі їхнього розвитку й відбувається формування уявлень та понять. «Моєю самою істотною, вихідною точкою зору є наступне: споглядання (чуттєве сприйняття) людною самої природи є єдиним ширим фундаментом навчання, тому що воно (споглядання) є єдиною основою людського пізнання. Усе, що треба потім, є просто результатом або абстракцією, від цього чуттєвого сприйняття. Отже, у кожному випадку, коли воно є не-закінченим, одностороннім та незрілим, і то результат його буде невизначеним, невпевненим та ненадійним; і в кожному випадку, коли воно є неправильним, результатом його буде омана й помилка» [5, с. 49]. І далі ще більш тверде, майже ультимативне застереження тим, хто не сприймав таку методу: «З вищевикладеного треба щоразу, коли мистецтво навчання не зважає на ці справжні сприйняття, які ми одержуємо від природи, а збагаємо вперед, воно стає джерелом притуплення почуттів. Неминучим наслідком цього є одностійність, перекурчування, поверхня й з'єднана із знанням омана. Будь-яке слово, число, будь-яка міра — результат діяльності розуму, заснований на зрілх сприйняттях» [5, с. 50]. Однак, у Песталоцці використовується й таке поняття, як внутрішнє споглядання. Ця думка перейнята вже від ідей Лейбніца й Вольфа. Сам Песталоцці був упевнений в тім, що зовнішнє споглядання тільки поживало основу для судження.

Чому відбулося орієнтування представників педагогіки на юнццепцію Локка й чому вся система європейської освіти «вирала» такий шлях розвитку? На нашу думку, і Коменський, і Песталоцці були представниками протестантизму, а саме останній показав усьому світу нові критерії освіченості. Культура протестантизму запропонувала нові методи пізнання світу з єдиною метою, щоб розкрити славу Богу. Локк, Ньютон, Гоббс були переконаними християнами. Їм необхідні були відкриття, і вони їх творили. До того ж, як це було з відкриттями Ньютон, ними можна було не тільки вивчати, але й пояснювати світ. Ця позиція переростає в XVIII столітті у феномен популяризації науки. Місія протестанта-вченого — це застосування натурфілософських відкриттів на практиці, а це вже втягує в орбіту світ техніки й промисловості. Земне застосування законів Божих з необхідністю повинне було відбитися й у системі освіти. Тому всі провідні педагогічні сили того часу в емпіричному розумінні світу побачили прогресивне значення й продуктивне рішення тих завдань, які повинні були от-от виникнути перед людиною Нового часу — часу Модерну. Песталоцці прямо заявляв про необхідність елементарної освіти, що готувати людину до індустрії, і підкреслює її прогресивне значення як найбільш сучасної. Свою знамениту «Лебедину пісню» він починає саме з викладу ідей елементарної освіти: «Ідея елементарної освіти є не що інше, як ідея юрелляції розвитку природи й формування задатків і сил людського роду» [4, с. 210]. Про саму суть елементарної освіти ми знаходимо в його ж статті «Про народну освіту та індустрію». «Елементарна освіта, що готувати до індустрії, робить всебічний розвиток людини завданням професійної підготовки. У той час як звичайна підготовка до індустріальної діяльності прагне дати в підсумку тільки

система да йому варту, рятуючи виступаючи розвитком індивідуального збереження, а не фактично індивідуальний... (дає) цілісний розвиток всіх задатків нашої природи, тому що лише за цієї умови може бути досягнуто облагороджування людини» [6, с. 30]. Як видно з тексту, швейцарський педагог не просто пропагував освіту для індустріальної діяльності, але й підкреслював гуманістичну спрямованість елементарної освіти. У такому виді освіта уявляється як єдине ціле з опорою на емпіричний метод і її гуманістичну спрямованість. Імовірно, інакше й не могло бути для епохи індустріалізації, що зароджувалася у той час.

Висновки. Ідеї Дж. Локка про емпірию-сенсуалістичне розуміння людського пізнання знайшли своє відбиття й вираження в педагогічному методі провідних на той час протестантських педагогів. Так трапилося, що саме метод Я. Коменського став основним для всієї європейської системи освіти в цілому. Що стосується самої системи, то в ній домінуюча роль переходить від мистецтв (тривіум та квадривіум), що були характерними для Середньовіччя й Відродження, до дисциплін і народжується новий тип освіти, у центрі якого — природознавчий підхід до розуміння світу.

Література

1. **Жильсон Э.** Философия в средние века: От истоков патристики до конца XIV века / Этьен Жильсон; пер. с фр., примеч. А.Д. Бакулов — М.: Республика, 2004. — 678 с.
2. **Локк Дж.** Опыт о человеческом разуме / Джон Локк. Избранные философские произведения: В 2 т. — М.: Соцэкгиз, 1960. — Т. 1. — С. 57—599.
3. **Коменский Ян Амос.** Мир чувственных вещей в картинках или изображение и наименование всех важнейших предметов в мире и действий в жизни. [изд. 2-е.] / Ян Амос Коменский. — М.: Просвещение, 1957. — 351 с.
4. **Песталоцци И.Г.** Лебединая песня / Песталоцци. Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. — М.: Педагогика, 1981. — Т. 2. — С. 268—400.
5. **Песталоцци И.Г.** Развивающее школьное обучение. Метод. Памятная записка Песталоцци / Песталоцци. Избранные педагогические сочинения. [пер.] В 2-х т. — М.: Педагогика, 1981. — Т. 1. — С. 47—61.
6. **Песталоцци И.Г.** О народном образовании и индустрии / Иоганн Генрих Песталоцци. Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. — М.: Педагогика, 1981. — Т. 1. — С. 295—322.